

**Міністерство культури
та інформаційної політики України
Національний музей історії України
Скарбниця Національного музею історії України**

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

*Матеріали наукової конференції
«Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки»
21 листопада 2022 р.*

Київ 2023

УДК 93/94+902/4

С 69

Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – Київ, Скарбниця Національного музею історії України – філія Національного музею історії України, 21 листопада 2022 р. – К.: ТОВ «Фенікс», 2023. – 292 с.

Редакційна колегія: Л. С. Клочко, Ю. Б. Полідович

Дизайн, верстка, макет: О.І. Заславська, А. Й. Заславський

Збірник «Музейні читання» містить матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», яку щорічно (з 1993 р.) проводить Скарбниця Національного музею історії України (до 01.09.2021 Музей історичних коштовностей України) – філія Національного музею історії України. Автори статей – співробітники музеїв, науково-дослідних інститутів, університетів розглядають широке коло проблем збереження культурної спадщини, вивчення музейних колекцій та окремих пам'яток ювелірного мистецтва, його сучасних тенденцій розвитку, технологія художньої обробки металу та коштовного каміння, особливості творчості митців-ювелірів на різних хронологічних етапах історії України.

На обкладинці: Колт. Золото, перегородчаста емаль. Скарб, знайдений на городищі Княжа Гора поблизу м. Канева у 1896 р. Зібрання Скарбниці НМІУ. Фото Дмитра Клочка.

УДК 93/94+902/4

С 69

ISBN 978-966-2523-51-5

© Національний музей історії України, 2023

© Автори статей, 2023

ПАМ'ЯТКА УКРАЇНСЬКОГО ЗОЛОТАРСТВА ДОБИ БАРОКО З КОЛЕКЦІЇ СКАРБНИЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

В українських золотарських виробах козацької доби гармонійно поєдналися вишукані риси європейського мистецтва з художніми образами, в яких втілювались вірування та уподобання українського народу. Це поєднання створило самобутній мистецький образ українського ювелірного мистецтва, про що свідчать пам'ятки золотарства того часу. Однією з таких пам'яток є срібний напрестольний хрест колекції Скарбниці НМІУ роботи київського золотаря й гравера Федора Левицького 1757 р., зробленого ним на замовлення подружжя Шкурупеїв.

Ключові слова: напрестольний хрест, українське золотарство, іконографія, композиція.

Рис. 1. Напрестольний хрест.
Київ, 1757 р. Майстер Ф. Левицький.
Зібрання Скарбниці НМІУ

Багато пам'яток українського золотарства доби бароко мають своє, стилістичне “обличчя”. В них гармонійно поєдналися інновації західного мистецтва й місцеві художні традиції та уподобання, а в церковних виробах з народними віруваннями та уподобаннями. Однією з таких пам'яток є срібний напрестольний хрест (інвентарний № ДМ-6615) з колекції Скарбниці НМІУ (рис. 1). Виразна ошатність хреста відповідає естетиці часу. Декоративність його побудована на контрастному сполученні срібних й золочених поверхонь – один з поширених ювелірних прийомів, який застосовували українські майстри доби бароко.

Хрест напрестольний, стаціональний, кінці балок клеверного типу (трыохлопатева). У кутах перехрестя закріплені промінчасті штрали. На хресті є клейма: проби срібла “12”, міста “KIOV” й майстра – київського золотаря й гравера Федора Левицького, який помічав свої вироби двома літерами – “ФЛ”. Датований хрест згідно з гравійованим вкладним написом на його піддоні 1757 р.

На сьогодні нам відомо про існування 11 виробів Ф. Левицького у зібраннях трьох музеїв Києва¹. Можливо, вироби майстра є у зібраннях інших музеїв України, у тому числі й Києва, але вони не опубліковані й, відповідно, не введені до наукового обігу. Наша пам'ятка опублікована у ряді видань (Петренко, 1970, с. 168; Золота скарбниця України, 1999, кат. № 182; Музей історичних коштовностей України, 2004, кат. № 166; Національний музей історії України, 2011, кат. № 272, с. 218; Сіткарьова, 2009, с.44), але без детального аналізу іконографії сюжетів, хоча це заслуговує на окрему увагу.

У цілому художнє оформлення сакральних предметів пов'язане, насамперед, з його літургійним призначенням та сакральним змістом. Деякі доповнення до базових іконографічних схем цих предметів вносили замовники. Прикладом цьому є хрест Левицького. Особливості іконографії пам'ятки дають можливість охарактеризувати пам'ятку як рідкісну.

Центральні зображення лицевого та зворотного боків – традиційні: “Розп'яття” на фоні вишуканого архітектурного пейзажу на лицевому й “Хрещення” – на зворотному. Півпостаті Богоматері та св. Іоанна на лицевому, двох янголів та св. Іоанна Хрестителя на зворотному – виконані на раменах хреста високим рельєфом, по конуру окреслені чеканом. Такий технічний прийом, на перший погляд, складає враження, що зображення накладні. На кінцях балок, у 28 круглих медальйонах, вмонтовані золочені пластини із зображеннями сюжетів біблійної історії, виконаних карбуванням низьким рельєфом.

На кінцях вертикальної балки, з обох боків – по 4 композиції, на кінцях горизонтальної – по 3. Така кількість зображень більш властива для різьблених дерев'яних, але не металевих хрестів. Зображення на піддоні також трапляються на металевих хрестах не часто, тим більш у такій кількості і такому складі, як на хресті майстра Ф. Левицького.

У медальйонах на верхньому кінці лицевого боку зображений Бог Отець (традиційне місце розташування образу); нижче, ліворуч – “Вхід до Єрусалиму”, напроти – “Тайна вечеря”, у нижньому, четвертому – “Моління про чашу”.

У трьох (з чотирьох) медальйонах нижнього кінця хреста зображені композиції: “Зняття з хреста”, “Покладання до гробу”, “Варта коло гробниці Господньої”. У четвертому – янгол, який стоїть на колінах на хмарині. В обох руках янгол тримає по вінку: у правій – терновий, символ Христових страждань, у лівій – лавровий – символ слави та перемоги. Цей образ, на наш погляд, має певне, об'єднуюче значення в іконографії цього хреста. Його зображення супроводжує усі композиційні «вузли» лицевого та зворотного боків (окрім композицій на верхніх кінцях) хреста.

¹ Сім з них у зібранні Скарбниці НМІУ, два – НМІУ, два в колекції художнього металу Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» (далі – НЗКПЛ)

На лицевому боці, у двох (з трьох) медальйонах на кінцях лівого рамена зображені сюжети Страсного циклу: “Взяття під варту”, під нею – “Христос та Понтій Пілат”. У третьому (на самому кінці рамена) – янгол з вінками.

На правому рамені лицевого боку янгол «супроводжує» дві композиції: “Вінчання терновим вінцем” (сюжет рідко трапляється на металевих хрестах) й “Несіння хреста”. В іконографії останньої композиції є цікава деталь – на шляху Ісуса, який несе хрест, зображений встановлений на п’єдесталі потир (рис. 2).

Рис. 2. Напрестольний хрест. Київ, 1757 р.
Майстер Ф. Левицький.
Фрагмент лицевого боку: композиції кінця правого рамена

Більш цікавою є іконографія зворотного боку пам’ятки. Один з перших нюансів – другий образ Бога Отця, однак без Святого Духу, зображення якого, зазвичай, є одним з елементів центральної композиції зворотного боку – “Хрещення”. У лівому (під образом Саваофа) медальйони – “Воскресіння Христове”, напроти – “Вознесіння Христове”, в останньому (четвертому) “Зішестя Святого Духа” – ще одна, доволі рідкісна, для іконографії металевих хрестів композиція.

Цікавими є сполучення композицій Богородичної та Христової тематики на кінцях рамен. У медальйонах кінця лівої горизонтальної балки зображено композиції, що не часто трапляються на металевих хрестах – «Ведення до храму» та “Преображення Господнє” над нею. У третьому (на самому кінці) – янгол з вінками. На медальйонах кінця правого рамена, –

“Благовіщення” (нижній медальйон) над ним ще одне Розп’яття Христа, у варіанті з сотником Лонгіном, який пронизує списом бік Ісуса. Примітно, що янгол, образ якого традиційно для цієї пам’ятки, зображений у третьому медальйоні, на відміну від інших його зображень на хресті, в обох руках тримає по терновому вінку (рис. 3).

Рис. 3. Напрестольний хрест. Київ, 1757 р.

Майстер Ф. Левицький.

Фрагмент зворотного боку: композиції кінця правого рамена

Композиції у чотирьох медальйонах нижнього кінця хреста присвячені темі Різдва Христового. У верхньому – “Різдво Христове”, нижче, у правому – дуже рідкісна для хрестів композиція – “Обрізання Христове” (рис. 4). Сюжет рідкісний для творів українського золотарства у цілому, а на хресті його зображення нам трапилось вперше й, поки, залишається єдиним серед відомих (у тому числі за публікаціями) літургійних хрестів східного православного обряду. У третьому медальйоні – композиція “Стрітіння”. На останньому, четвертому медальйоні – янгол з терновим та лавровим вінками.

На піддоні хреста, у багатий вишуканий орнамент західного характеру, включено 8 медальйонів видовженої (по вертикалі) овальної форми. На шести з них – зображення у повний зріст святих. У двох медальйонах – багатофігурні композиції – “Різдво Богородиці” й “Успіння Пресвятої Богородиці”. Між медальйонами з цими сюжетами – образ великомучениці Варвари, однієї з найшановнішої в Україні, особливо в козацькому середовищі, святої. Поруч з композицією “Різдво Богородиці” – медальйон із зображенням святого апостола Павла. Святого представлено звернутим у бік композиції. Він вказує на неї злегка піднятою правицею. У наступному за ним медальйоні доволі рідкісний для українських золотарських пам’яток сакрального мистецтва (особливо для хрестів) образ

святої великомучениці Анастасії. Так само, як й апостол Павло, свята звернута у бік композиції “Різдва Богородиці”. У наступному медальйоні – свята праведна Єлисавета. На відміну від святих Павла та Анастасії, вона зображена оберненою обличчям у протилежний бік – до медальйону з фронтальним зображенням святого апостола Петра. Традиційно поруч із св. Єлисаветою зображується її чоловік – пророк Захарія. Однак на хресті Левицького між св. Єлисаветою та св. Захарієм – медальйон з образом апостола Петра, якого, зазвичай зображували поруч (або неподалік) з апостолом Павлом. Завершує галерею святих піддону образ пророка Захарії (за ним останній медальйон, з композицією “Успіння”).

Пропонуємо розглянути галерею святих на хресті Левицького крізь призму народних вірувань та уявлень українців того часу.

Друге зображення “Розп’яття” з Лонгіном-сотником (зворотний бік хреста) має, на наш погляд, за мету акцентувати образ святого великомученика Лонгіна. За церковними переказами сотник Гай Касій Лонгін був серед воїнів, які вартували біля гробу з тілом Христа. У житті святого оповідається, що кров Христа потрапила на хворі очі Касія й він зцілювався від недугу. Після того, як Лонгін став свідком Воскресіння Христа, він увірував у Нього. Відмовившись від грошей Пілата та первосвящеників, Лонгін прийняв хрещення від апостолів і став проповідником. Рятуючись від переслідувань Пілата, Касій і ще два воїни, які також були свідками Христового Воскресіння², втік до Каппадокії, однак був викритий й добровільно прийняв смерть разом з двома своїми соратниками. У народних віруваннях великомученик Лонгін, у зв’язку з чудодійним зціленням хворих очей, протегує усім, хто страждає на очні захворювання.

Образи апостола Павла й свмч. Анастасії (у медальйоні поруч з ним) на піддоні скоріш за все пов’язані з іменами замовників хреста – подружжям Шкурупеїв (рис. 5). У написі на

Рис. 4. Напрестольний хрест. Київ, 1757 р.
Майстер Ф. Левицький.
Фрагмент: нижній кінець, зворотний бік.
Композиція “Обрізання Христове”

² В композиції “Варта біля гробу Господнього” (лицевий бік, нижній кінець) зображено саме два воїни.

піддоні вказано “СЕЙ СВЯТИЙ ХРЕСТ СООРУЖОН КОШТОМ ПАВЛА ШКУРУПЕЯ І ЖЕНИ ЕГО АНАСТАСИИ 1757 року МЕСЯЦА МАРТА”. На жаль, назва храму у написі відсутня.

Рис. 5. Напрестольний хрест. Київ, 1757 р. Майстер Ф. Левицький.
Фрагмент піддону – медальйони з образами св. ап. Павла й св. вчм. Анастасії

Дослідники постійно стикаються зі складним завданням – знайти інформацію про вкладника предмета, особливо коли він не є історично відомою особою або його соціальний статус не вказаний у написі. У більшості випадків це, на жаль, неможливо. Про Павла Шкурупея вдалось знайти деякі уривчасті відомості, однак те, що вони безпосередньо стосуються особи замовника хреста – впевненості мало³.

У Рум'янцевському генеральському описі Малоросії від 5 вересня 1766 р., списку козаків Решетилівської сотні похилого віку, ветеранів та тих, що мають поранення значиться Павло Шкурупей 77-ми років. На користь припущення, що згаданий у документах П. Шкурупей є замовником та вкладником цього хреста вказує, на нашу думку, образ святої великомучениці Варвари, яку шанували українські козаки. Також з архівних джерел відомо про існування хутору Шкурупеї з приписною до решетилівської Успенської церкви Георгіївською церквою (ЦДІА України, ф. 57, оп. 2, спр. 162, с. 79).

³ Автори публікації висловлюють щирю вдячність співробітниці НЗКПЛ Н. Онопрієнко за надану інформацію, щодо напрямку пошуку інформації про замовника хреста.

За цими документами, згаданий в них кінний козак Павло Шкурупей, міг бути власником однойменного хутору, і, таким чином, на час замовлення хреста йому було вже 68 років.

Розміри хреста (47 × 35 см, діаметр – 26,5 см), коштовний метал з якого він зроблений⁴ й, на останок, робота виконавця замовлення дорогим київським майстром Ф. Левицьким, коштувало замовникові недешево й свідчить про його немалий статок. Поки, на жаль, це вся інформація про вкладника. Спробуємо доповнити інформацію про замовників, базуючись на детальному аналізі іконографії (зокрема піддону) пам'ятки, розглядаючи галерею святих, пов'язуючи їх з віруванням козацького середовища.

Апостол Павел. До прийняття ним християнства – войовничій фарисей Савл, переслідувач християн. З метою арештовувати послідовників вчення Христа, він, отримавши у первосвященника листи до синагог, попрямував до Дамаска. По дорозі Савл осліп від раптового яскравого світла з неба, а почувши докірливий голос Ісуса: «Савл, Савл! Навіщо гониши мене?», увірував у Нього. Ті, що йшли з ним, привели Савла в Дамаск, де він був зцілений від раптової сліпоты⁵ учнем Христа Ананієм й прийняв хрещення. (Діян. 9:3–10). Був обезглавлений у день розп'яття ап. Петра.

Свята великомучениця Анастасія (Путорозрішниця) (IV ст.). На заході вшанування святої було поширеним вже у IV ст. Своєрідним свідченням тому є базиліка Святої Анастасії у Римі (III–IV ст.) біля підніжжя Палатіна (пізніше була перебудована у церкву великомучениці Анастасії, яка існує й до нині). В Україні вшанування святої Анастасії почалось, як стверджують деякі джерела, у X ст. у Києві. Ім'я святої вшановували нарівні зі св. Миколаєм, свмч. Катериною і Варварою. У народній традиції святу Анастасію вважали покровителькою вагітних, яка допомагала матері й дитині легко звільнитись від пуповини (своєрідних пут). До неї звертались по допомогу при пологах, про здоров'я новонароджених. Жінки при надії на День Анастасії (4 січня) вишивали рушники, які мали бути оберегом при пологах для дитини та породіллі.

З темою пологів народні вірування пов'язують й святих батьків св. Іоанна Предтечі – пророка Захарію й праведну Єлисавету. До святих звертались при безплідді, важких пологах. Вірогідно підставою для складання цього народного вірування став біблійський переказ про те, як поважного похилого віку бездітний Захарія за свої сумніви в пророцтво Архангела Гавриїла про народження у них з Єлисаветою сина, був покараний німотою (аж до

⁴ Вказана на клеймі хреста проба “12” відповідає сучасній 750⁰ срібла.

⁵ Це другий святий, зображений на хресті, у житті якого вказана проблема з очима. Перший – свмч. Лонгін, зображений у другій композиції Розп'яття на хресті Левицького (лицевий бік, над композицією “Благовіщення”).

народження сина й надання йому імені) (Лк. 1:13–14; 19–20). У народі день пам'яті святих (18 вересня) прозвали кухонін (або кумокін, кумова осіння, вигнання кумохи⁶). Назва пов'язана з народним повір'ям, що ніби то цього дня з лісу виходить кумова (лихоманка) й нападає на сільських жінок. Обертається осінній злий дух на бабусю-мандрівницю, яка просить подати хліба й пустити на ночівлю.

Галерея святих на піддоні хреста Шкурупеїв, у поєднанні з народними віруваннями козацького середовища, дають можливість припустити, що приводом для такого складу святих, була довгоочікувана родиною вагітність Анастасії Шкурупеї й побоювання важких пологів з ускладненнями. Однак це тільки припущення та фантазії дослідників багатомовних творів українських золотарів козацької доби.

В ході детального вивчення хреста роботи майстра Ф. Левицького стала очевидною різниця між художнім та технічним рівнями виконання зображень на основному масиві хреста та на вставних пластинах медальйонів. Іконографія центральних зображень на хресті, стиль та манера їх виконання, ретельність обробки поверхонь, охайна низка “перлинника” по периметру хреста й навколо медальйонів, вишукані декоративні доповнення та виважений, багатий елементами орнамент піддону – вказує на руку вправного, високопрофесійного майстра. До того ж клейма: проби, міста й самого майстра – Ф. Левицького є тільки на цих ділянках хреста⁷. На вставках-медальйонах будь-які позначки відсутні й рівень виконання зображень на них поступається центральним. Але ці розбіжності (не помітні на перший погляд) не порушають загальну естетику твору. Хрест роботи майстра Ф. Левицького – чудовий приклад високохудожніх робіт українських золотарів козацької доби, в яких поєднано зовнішню красу й душу українського народу з його віруваннями та уподобаннями.

Автори статті навмисно обійшли деякі важливі аспекти історії пам'ятки. Зокрема – для якого храму родиною Шкурупеїв був замовлений цей хрест, а також коли він з різниці невідомої церкви потрапив до музейного зібрання. Це пояснюється тим, що, на жаль, музейна облікова документація 1920-х–1930-х рр. у зв'язку з подіями Другої Світової війни зберіглась не у повному обсязі й частина історії багатьох музейних предметів залишається невисвітленою.

На основі детального аналізу іконографії пам'ятки ми припустили, що хрест був призначений замовниками для якоїсь церкви на честь Богородиці. Напрямок такого

⁶ Кумоха, за забобонними уявленнями, – одна з чисельних сестер лихоманок. У сільській місцевості особливо побоювались родильної лихоманки, яка могла закінчитись смертю породіллі або дитини. Згідно з народними віруваннями існують осіння та весняна лихоманки (її день 10 березня, була у народних віруваннях більш агресивна та небезпечна, ніж осіння).

⁷ Поруч з образом св. Іоанна (лицьовий бік); на деталі, що поєднує хрест зі стояном; на краю піддону.

припущення надали Богородичні сюжети зворотного (тематичного в іконографії хрестів) боку хреста та композиції “Різдво Богородиці” та “Успіння Пресвятої Богородиці” на піддоні. У поєднанні з припущенням, що (можливо) Павло Шкурупей був козаком решетилівської сотні Полтавського полку та існуванням у Решетилівці церкви Успіння Пресвятої Богородиці⁸ – можливо хрест призначався як вклад родини до цього храму.

Це припущення підтвердили результати дослідження співробітниці Національного заповідника “Києво-Печерська лавра” Н. Онопрієнко. Вона з’ясувала, що хрест Шкурупей значиться у переліку матеріалів, зібраних для XII Археологічного з’їзду Відділенням Попереднього Комітету від Полтавської Духовної консисторії. (Труди XII археологического съезда, 1905, с. 531).

Джерела і література

Золота скарбниця України : [Каталог зібрання Музею історичних коштовностей України]. – Київ: Акцент, 1999.

Музей історичних коштовностей України. Альбом. – Київ: Мистецтво, 2004.

Національний музей історії України. Альбом. У 2-х т. – Київ: Мистецтво, 2011. – Т. I.

Петренко М. З. Українське золотарство XVI – XVIII ст. – Київ, 1970.

Сіткарьова О. В. Формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври XVII–XX ст.: У 4-х ч. Частина III. Том 3: Архітектурно-будівельна діяльність у Києві та Києво-Печерській лаврі в 1740–1760-х рр. – Київ, 2009.

Центральний державний історичний архів України м. Кив, ф. 57, оп. 2, спр. 162

Труди XII археологического съезда в Харькове 1902 г. / под ред. графини Уваровой. – Москва, 1905. – Т. II.

⁸ Церкву споруджено у 1746–1749 рр. коштом уродженця Решетилівки архімандрита Арсенія Могилянського на місці старої дерев’яної церкви, що згоріла раніше під час пожежі.